

САКРАЛЬНИЙ ВИМІР НЕОБАРОКОВОЇ ПРОЗИ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

З'ясовано принципи естетичного освоєння дійсності Валерієм Шевчуком, здійснено аналіз християнських слів-символів у тексті роману „Око Прірви“, як ключових в інтерпретації ідейно-естетичного смислу, розглянуто мовно-експресивні засоби зображення історичного минулого і духовного мікрокосму героїв, як вияв сакрального виміру необарокової прози письменника.

Ключові слова: сакральний вимір, необарокова проза, християнські слова-символи, сакральна лексика.

У багатій проблематиці художньої і наукової творчості Валерія Шевчука варто виділити її сакральний вимір, зумовлений щонайменше двома чинниками: по-перше, письменник був одним із перших дослідників бароко та необарокових тенденцій в українській літературі, а по-друге, у його творчості найповніше й найяскравіше представлені такі модернізовані барокові явища, як особливості відображення давнього світу, потяг до ірраціонального, містичного, трагізм світобачення, психологізм, емблематичність, динамізм, ускладненість. Саме для бароко органічним є принцип синтезування, інтегральності стилів, поетик, урешті таких світоглядних концепцій як богумільство, валентиніанство, пантеїзм тощо. О. Субтельний вважає, що „здатність до синтезу зробила бароко принадним для українців – нації, котра перебувала між православним Сходом і латинізованим Заходом“ [4, с. 179].

В. Шевчук – відомий знавець української старожитності. Його історичні романи й повісті відображають насамперед етапи формування духовного світу нашого народу в ту чи іншу епоху. Із роману „Око Прірви“ постає складний внутрішній світ історичної особи XVI ст. Активізація відповідних мовностилістичних засобів одразу вводить читача у світ життя духівництва того часу. Роман насичений сакральною лексикою і лексикою на позначення реалій того середовища, до якого належав герой твору (*обитель; Пересопниця; архімандрит; диякон; чернець; моці святих отців печерських; Микита Стовпник; скитник; ієрей; священник; Заславля* та ін.). А також біблійними символами.

Заслуга мислителів доби Бароко, на думку А. Макарова, полягає в тому, що „внаслідок пильного вдивляння в глибини людської душі, вони дійшли висновку, що наша „внутрішня сфера“ позбавлена однорідності, прозорості та ясності, що уважний погляд у кожному її куточку відкриває загадкові й моторошні чорні глибини“ [3,

с. 143]. Це внутрішнє роздвоєння, що осмислювалося в XVII-XVIII століттях у суто традиційному християнському дусі, сприяло виробленню й утвердженню в європейській культурі погляду на духовний світ особистості як на арену одвічної боротьби добра і зла, яка дає непередбачувані наслідки. Сприймаючи бароковість як стан душі, В. Шевчук виходить з тієї передумови, що психологія залишається незмінною з плином часу, постійно залишаючись у протистоянні між добром і злом. І якщо наша свідомість старанно фіксує просторово-часові характеристики явищ, то підсвідоме апелює до вічного, безконечного, повторюваного у плинні часу. У цьому ж ключі Валерій Шевчук трактує філософські постулати Г. Сковороди – найбільшого мислителя українського бароко, у чітких притчах, як і в „Саді божественних пісень“, постає той-таки трикутник: зло, добро і людина на роздоріжжі, у даному разі – у тваринному образі, вона має вибрати собі шлях чи прямиий чи кривий” [6, с. 578].

Сентенції, висловлені в наведеній цитаті, легко проєктуються на прозу Валерія Шевчука. Узагальнений тип Шевчукового героя – людина-інтроверт, другорядна щодо свого соціального статусу, ідеологічного не заангажована, позбавлена, як правило, суспільних регалій. Так, Михайло Василевич, герой роману „Око Прірви“ опиняється в екзистенційному колі болісних роздумів, страждань, у тому-таки „трикутнику“: зло, добро і людина на роздоріжжі”, прагне віднайти гармонійно відповідний власній буттєвій сутності життєвий шлях. Його свідомість презентується у формі не скінченного внутрішнього діалогу, амбівалентних відгомнів, фрустрацій – як наслідок перманентної спроби самоідеантифікуватись, самоутвердитись, здолати хаос суперечностей. Михайло Василевич, творець знаменитого Пересопницького Євангеліє, який у пошуках утраченої творчої енергії вирушає в подорож до Ока Прірви разом з чернцем Павлом і дияконом Созонтом, промовляє: „Всі ми троє були мудраками, які перемудрилися, через це й опинилися на цій дорозі й шукаємо шляху, не визначившись, куди хочемо йти. Пізнати біблійну істину про шлях вузький та широкий, але на жоден ступити не зважуємось, бо розуміємо облудність усіх дефініцій“ [7, с. 30].

Герої роману „Око Прірви“ послідовно говорять про бінарність, двоїстість як характерну ознаку матеріального і духовного світу, саме цим числом визначають контрастність всесвіту. Наприклад: „ – Безодня там, де немає кінця, – ска-

зав Созонт. – Але вона, як і все в цьому світі, двояка. Одна залита світлом, ясна і сонячна, котра кличе наші душі вивиситися, а друга темна і непрозора, котра також кличе наші душі, але щоб понизити їх. Одну з них ми й вибираємо“ [7, с. 32].

Світло – темрява, добро – зло, чорне – біле є номінаціями понять, які протиставляються у світоглядній системі і є визначальними. Усе, що позначене світлом, має позитивну оцінку, темрявою – негативну. Це протиставлення чітко простежено у романі. Так, один з головних героїв розмірковує: „Прірва твориться тоді, коли людина перестає бачити біле – білим, а чорне – чорним, а починає біле звати чорним, а чорне – білим, любов називає ненавистю, а ненависть – любов'ю, тобто зневажає Божі заповіді, замінюючи їх своїми“ [7, с. 192]. До речі, інтертекстуальність і сакральні імплікації спостерігаються і на рівні підбору імен героїв. Співподорожні Михайла Василевича – чернець Павло і дякон Созонт (Павло – ім'я одного з апостолів, а Созонт – ім'я мученика за християнську віру епохи імператора Максиміліана).

Загалом для прози Валерія Шевчука, як зазначає О. Карпова, характерні барокові за походженням риси: 1) контрастність, антитетичність і синкретичність світоглядної репрезентації героїв, так і на рівні розбудови часопростору тексту; 2) динамізм, експресивність, включаючи внутрішній монологізм тексту; 3) полісемантизм і динамізм, що сприяють багатшаровим текстуальним інтерпретаціям; 4) „метафоричність і символічність, що передбачають гру переносними значеннями слова (змішування їхньої семантики, розгортання вторинних значень із нарощенням та ускладненням їхнього смислу й асоціативного ареалу тощо) і виступають як стилетворчим чинником, так і способом текстуалізації художньо-філософського світорозуміння автора у знаках національної художньої семіотики, сформованої у часи Бароко“ [2, с. 4]; 5) елітарність, орієнтація на читача-інтелектуала, знайомого з культурними кодами і текстами минулого і сучасності; 6) фрагментарність та інтертекстуальність тексту, які спонукають до відкритості, поліцентризму і діалогічної взаємодії з текстом-палімпсестом [2, с. 4].

У руслі барокової ускладненості, що превалює в стильовій манері Валерія Шевчука, привертають увагу символи як засоби утворення прихованого сенсу. У мові „Ока Прірви“ письменник широко використав метафоризовані символічні конструкції біблійного походження, що стали засобом художнього вираження його почуттів, його бачення земного і божественного, його розуміння місця Бога в житті людини, місця людини у Всесвіті.

Символ *світла* на позначення позитивного, божественного протистоїть *темноті*, яка уособ-

лює підземні, чорні сили, і в тексті вони становлять антиномію *світло – темрява*.

З символом *води* пов'язані номінація церковного освячування води (*Водохрещі*), архетипний образ *вода – час*, антонімічне значення архетипного образу *води* – образ *болота*.

Лексема *душа* символізує божественний початок, який даний нам Творцем. В українській мові ця лексема є полісемічною одиницею, основним значенням якої упродовж віків було релігійне. Для Валерія Шевчука *душа* – це „свята святих людини“, яка визначається як саме життя: духовність, людське мислення, думки, почуття, психічні особливості.

Існує тісний взаємозв'язок уже зазначених символів з іншим архетипним символом – *словом*, який у релігійних контекстах символізує правильність, істинність, надає судженням змісту, є початком усього: у „Оці Прірви“ *слово*, як і молитва, має очищувальну силу, є втіленням Заповіту Божого.

Біблійний символ – образ *дороги* в романі, загалом спираючись на цілісний світ Біблії, стає двоплановим: з одного боку, конкретно-образне відтворення дійсності, пов'язане В. Шевчуком зі шляхом, і з іншого боку – глибокий підтекст, що ґрунтується на стародавніх та новозавітних образах і мотивах, які в цьому плані відіграють найбільшу роль.

В „Оці Прірви“ велику групу становить сакральна лексика т. зв. другого порядку, тобто та її частина, яка „обслуговує“ богословські догмати і супроводжує традиційні біблійні канони Християнства (*єпископ, архімандрит, ієрей, ніп, батюшка, дякон, ченці, послушники, скитники*), лексика на позначення елементів церковного обряду (*утреня, вечірня, молебень* та ін.)

У мові твору зафіксовано значну кількість числівникових лексем, ужитих на рівні філософсько-біблійних узагальнень. Серед них такі числівники з власне кількісним значенням, як: 1, 2, 3, 7, 12, 13, 40 та ін. Наприклад: „Сім днів – це тиждень, тобто святе число, визначене Господом при творенні світу“ [7, с. 51]. Числівникові лексеми, крім денотативного значення, мають ще й свої особливі трактування й конотативні значення; у них наявні певні риси магічного слова, а також простежуються вияви їхнього узвичасного та традиційного вживання.

Окремий корпус символів та метафор складають назви творів – манера, яку перейняв Валерій Шевчук у Григорія Сковороди. Їх джерелом стала християнська міфологія, що було традиційним для митців бароко. Такими часто повторюваними в „Оці Прірви“ є: коло, кільце, яким традиційно приписують округлість світу, сонця, надії, водночас їх розглядалися як символи часу, безсмертя, нуль – унікальний символ математики, округлість, що окреслює порожнечу, ніщо. Вод-

ночас, коло, кільце – один із найуживаніших елементів християнських символів, емблем, монограм часом співвідноситься й з будовою всесвіту, космогонічними уявленнями.

Головного героя роману Михайла Василевича постійно переслідує Око. Спочатку це було марення: „Воно, те Око, дивилося нам у спину і пливло, мов надутий пухир, саме Око, без голови, без тіла, прозоре, з темнотою посередині, як зіниця...“ [7, с. 14]. Тут теж: „Озирнувся до лісу і на найближчому дереві побачив величезне, як похідний казан, Око. Стояло на нижній гілці дуба і було вправлене у рівнораменний трикутник“ [7, с. 8]. А потім виявилось, що так виглядала місцевість, куди герої йшли у пошуках святого Микити Стовпника: „Перед нами лежала ніби виокремлена площина напрочуд округлої форми. Вода в заводі була не з брунатним відтінком, як в інших місцях, блідава, ніби розбовтано у ній білу глину. Але вразило мене інше: посеред кола великого виднілося чітко означене коло мале, і вода в ньому темна з брунатним-таки відтінком – виходило, що це ніби зорок ока“ [7, с. 79]. Подібних прикладів можемо віднайти у прозі В. Шевчука доволі багато. Окрім того, він використовує ряд інших барокових символів: *книги*, *всевидючого ока*, *змія*, *дракона*, *сатани*, *біса*, *янгола* тощо. Усі вони для Валерія Шевчука є ключовими знаками проникнення в бароковий простір, засобами розбудови власної світоглядної системи.

Слова-символи стають домінантами творчості В.Шевчука, ключовими словами, вони рухають сюжет, створюють цілу систему образів, виконують текстотворчу функцію. Вони пронизують усі твори письменника, стають їх кодом, створюють плеяду персоніфікацій, синекдох (конкретні реалії стають символами, набувають міфічного ореолу, потім наділяються рисами істот і „оживають“ у творах, стають їх персонажами). Наприклад: „Отож перший пройшов через болото, а другого воно пожерло...“ [7, с. 71]; „Бо робота випила мене, як випивають воду із кухля, і висмоктала, як шпиг із кістки“ [7, с. 38]; „Очі тілесні невиситимі і схильні до облуд, а очі духовні лукавства і зваби не відають“ [7, с. 72].

Герої Шевчукових творів, що „намагаються усвідомити себе у вселенському безмірі космосу, визначити своє місце у світобудові, відчувають себе травою, листком, гіллячкою, деревом“ [4, с. 12]. Створюється художній образ: людина – рослина, у якому зближуються семантично далекі поняття. Наприклад: „Всі ми очерет мислячий...“, або „...був вирваний із питомого гнізда, із тої місцини в городі життя, де йому призначено було рости, визріти і стати плодом...“ [7, с. 30].

Тема смерті відіграє значну роль у філософському осмисленні життя героями роману „Око Прірви“. Вони не мають панічного страху перед

нею, сприймають її як невідворотний закон буття, з гідністю зустрічають її. Наприклад: „...Так велить бачити світ християнська наука: як тлінну тимчасовість, марноту марнот, де все змінне й скороминує, як трава і цвіт, що у дні минають, і де панує тільки одна пані – Смерть, яка чигає нас щокроку, щороку, щомісяця, щоднини і щохвилини, щоб і нас, і справи наші перетворити в попіл, а собі стати мостом між буттям та вічністю“ [7, с. 4].

Однією з визначальних ознак індивідуального стилю письменника є його „книжність“, що зумовлюється його улюбленим героєм-інтелектуалом.

Густота вживання лексики книжної маркованості та зворотів – штампів із писемної мови є значною у мовленні персонажів: *логічно міркувати*; *у нетрях підсвідомого*; *система відчужань*; *дискурс*; *муки сумління*; *особи жіночої статі*; *претензії*; *гармонія існування*; *ознака старіння* і т. д.

Книжна лексика є важливим соціокультурним індивідуалізувальним чинником дійових осіб, вона підкреслює їх освіченість. Відтінку „книжності“ надають творам Валерія Шевчука і матеріальні архаїзми, які широко вживає в романі „Око Прірви“ автор з метою створення мовного колориту певної історичної епохи. Це насамперед лексика на позначення реалій того середовища, до якого належав герой твору (*обитель*; *Пересопниця*; *архімандрит*; *диякон*; *чернець*; *моці святих отців печерських*; *Микита Стовпник*; *скитник*; *іерей*; *священик*; *Заславля* та ін.).

Активно функціонують у романі і такі мовленнево-експресивні словесні одиниці, що мають властивості невідтворюваності, ненормативності, номінативної факультативності та словотвірної похідності, їх у творах В. Шевчука помічаємо чимало. Так, складні утворення конденсують зміст словосполучень: *святолюблене*, *блудосіятелі*, *маломожний*, *кривомисля*, *злочиння*, *красолюбці*, *богозневажає* та ін. Такі новотвори не порушують цілісності звучання художнього тексту, більше того, вони посилюють його експресивність.

Художній простір роману Валерія Шевчука, зітканий з мотивів, архетипів, міфологічних кодів, химерності барокового світобачення, філософських роздумів, твориться у спосіб, який М. Бахтін називав „діалогічною уявою“ [1], багатоголоссям різних історичних епох і культур, світських і сакральних дискурсів та інтертекстуальних зв'язків.

Бароковість роману витворюється в знаково-му протистоянні добра і зла, у складному внутрішньому конфлікті героїв з дияволом і його посланцями демонами, у дисгармонійності зовнішнього світу і безпорадності людини перед ним. Від диявольських спокус Шевчукових героїв захищає віра в добро і його духовний пошук, який, серед іншого, реалізується через сакральний вимір тексту, на тематичних, світоглядних, стиліс-

тичних і лексико-семантичних його рівнях.

Визначальною ознакою сакральності, яскраво представленої у романі „Око Прірви“ є наскрізні образи, слова-символи, що у видозміні образної семантики стають засобом експресії. В архітектоніку традиційної символіки вписується використання автором християнських символів, які відображають особливості національної культури епохи Бароко.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики : Исследования разных лет. / Михаил Бахтин – М. : Художественная литература, 1975. – 504 с.
2. Карпова О. П. Демонологічний дискурс прози Валерія Шевчука : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „українська література“ / Карпова Олена Пет-
3. Макаров А. Людина Бароко / Анатолій Макаров // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 140-149.
4. Переломова О. С. Ідіостиль Валерія Шевчука : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова / Олена Переломова ; Інститут української мови НАН України. – Київ, 2002. – 20 с.
5. Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
6. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть : у 2 кн. – Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізні бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 728 с.
7. Шевчук В. Око Прірви : Роман. / Валерій Шевчук. – К. : Укр. письменник, 1996. – 197 с.

Установлены принципы эстетического освоения действительности Валерием Шевчуком, осуществлен анализ христианских слов-символов в тексте романа „Око Прірви“, как ключевых в определении идейно-эстетического смысла, рассмотрены культурно-экспрессивные средства изображения исторической действительности и духовного мира личности, как проявление сакрального измерения необарокковой прозы писателя.

Ключевые слова: сакральное измерение, необарокковая проза христианские слова-символы, сакральная лексика.

The article inquires into Valerii Shevchuk's aesthetic assimilation of reality into fiction, analyzes Christian symbols in the novel The Eye of Abyss as key words in interpreting its thematic and aesthetic meanings, examines linguistic and expressive representations of historical past and protagonists' spiritual microcosm, all contributing to a sacral dimension of the writer's neo-Baroque prose.

Key words: sacral dimension, neo-Baroque prose, Christian lexical symbols, sacral vocabulary.